

5. Иванов В.В. Лингвистический путь Романа Jakobsona // Роман Jakobson. Избранные работы. Переводы с англ., нем., фр. языков / Сост. и общ. ред. В.А.Звегинцева; Предисл. В.В.Иванова. – М.: Прогресс, 1985. – С. 5-29.
6. Полянский С.М. Основы функционально-семантического анализа категории таксиса (на материале немецкого языка): Учебное пособие к спецкурсу / Новосибир. пед. ин-т. – Новосибирск: Изд. НГПИ, 1990. – 92 с.
7. Слободинська Т.С. Лінгвістична екслікація функціонально-семантичної категорії таксису // Східнослов'янська філологія: збірник наукових праць. Випуск 7. Мовознавство. – Горлівка: Видавництво ГДППМ, 2006. – С.39-47.
8. Слободинська Т.С. Семантико-функціональна характеристика незалежного і залежного таксису в українській мові // Наукові записки. Серія «Філологія». – Вінниця, 1999. – №1. – С. 104-108.
9. Слободинська Т.С. Словотвірні репрезентанти функціонально-семантичної категорії таксису в українській мові // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць / Відп. ред. проф. Л.А.Лисиченко. – Харків, 2006. – Вип.18. – С. 91-97.
10. Слободинська Т.С. Таксисні функції складних безсполучникових речень в українській мові // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / Відп. редактор А.П.Грищенко. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2005. – Випуск 1. – С. 93-98.
11. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. / АН СССР. Ин-т языкознания; Редкол.: А.В.Бондарко (отв. ред.) и др. – Л.: Наука, ЛО, 1987. – 348 с.

С.В.Соколова

АСИМЕТРИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ТРАНСПОЗИЦІЙНОСТІ ПРИСЛІВНИКІВ

У сучасній лінгвістиці немає єдиного підходу до питань, що стосуються взаємозв'язків та взаємозалежностей між різними лексико-граматичними класами. Наявність суперечливих тлумачень В.Г.Гак пояснює недискретністю багатьох мовних фактів, їх багатоаспектністю та асиметрією у структурі та функціонуванні мовного знака [3: 106]. На його думку, наявність асиметрії в системі мови актуалізує поділ таких явищ на ядерні та периферійні, а співвідношення “центр ↔ периферія” лінгвіст виявляє на трьох рівнях: структурному, категоріально-семантичному та функціональному [3: 113-114].

Одним із виявів функціональної асиметрії в українській мові є явище транспозиції прислівників. Метою нашого дослідження є окреслення особливостей структури функціонально-семантичного поля транспозиційності прислівників.

Асиметрія – явище універсальне, пов'язане з організацією та функціонуванням мови [3: 121-123]. Функціональна симетрія полягає у використанні слів та їх форм у первинних значеннях. Прикладом симетрії в

українській мові є використання слова *звичайно* у ролі прислівника зі значенням “просто, звично, як завжди”: *Це був Михайло. Михайло Візир, давній Дмитрів товариш, він приходив майже щодня й **звичайно** (Adv) – без попереджень* (Ю.М.Мушкетик). На лексичному рівні асиметрія має місце у функціонуванні лексем у вторинних значеннях, що зумовлює транспозицію, десемантизацію. Так, асиметрією слід вважати функціонування лексеми *звичайно* у значенні вставного слова, що підтверджує певну висловлену в реченні думку: *Дмитро Іванович весь вік жалів її сирітство (в сварках, **звичайно** (Mod), забувався теж), через те прощав їй більше, ніж міг би простити **звичайно** (Adv) (Ю.М.Мушкетик); А Настині вірнопіддані – араби й негри. Та ще вірмени, грузини і, **звичайно** (Mod), свої – українці, яких майже не залишилось в Стамбулі, – повтікали на волю завдяки їй (С.П.Плачинда); Якщо ж борешся за свободу – матимеш і хліб, і свободу, бо свобода дає людині найголовніше – вона створює умови для того, щоб у людей було все, якщо, **звичайно** (Mod), вони мають розум і снагу до життя та роботи (В.О.Яворівський). Виявом асиметрії є також уживання слова *звичайно* у значенні стверджувальної частки: *Дмитро Іванович зупинив його й запитав, чи може він оголосити в інституті наслідки проведеного дослідю. – **Звичайно** (Part), – сказав Борозна (Ю.М.Мушкетик).**

Асиметрія виникає у випадках, коли мовець обмежує кількість елементів плану вираження або змістового плану у зв'язку з неможливістю або небажанням утримувати велику їх кількість у пам'яті. В.Г.Гак називає основною причиною асиметрії в мові оперування поняттями з нечіткими межами, хоча й із чітким ядром. Це дозволяє словесно позначити будь-який об'єкт, навіть такий, для якого у мові немає окремого найменування. Усі конкретні зміни значень слів, варіації у їх використанні визначаються нечіткістю меж понять, недискретністю ряду навіть дискретних об'єктів, із якими співвідноситься ряд слів, а також загальнологічними відношеннями понять (підпорядкування або включення, співпідпорядкування, перетин, відношення цілого та часткового тощо) [3: 123-124]. Так, прислівник *вільно* зі значенням “нічим не обмежено, без стримування та перешкод” вживається у виразі “*вільно стояти, перебувати*”, далі переосмислюється та закріплюється у мові як команда “*вільно*” (тобто “перестати стояти струнко”): *В металевій сітці Прокопа Гордійовича **вільно** (Adv) гуляє два йоржі (Ю.М.Мушкетик); Залетів Верещак – стали у стійку. – Струнко. – **Вільно** (Ins) (Р.В.Кухарук).* Асиметрія зумовлює розвиток мови, визначається особливостями мислення та психології мовця.

Як зазначає В.М.Никитевич, класи ідентифікованих певним чином значень не складаються із абсолютно тотожних одиниць, а являють собою спектри, в яких можна виділити ядро та периферію із поступовим послабленням ознаки, яка їх об'єднує і класифікує [5: 110]. На думку О.І.Леути [4: 35], виявлення параметрів поля надає можливість окреслити зв'язки між окремими явищами та побачити структуру і загальні механізми, що зумовлюють мовні процеси, такі, як, у нашому випадку, транспозиція прислівників.

Під функціонально-семантичним полем транспозиційності прислівників розуміємо організований фрагмент системи української мови, що містить сукупність прислівників, які виявляють здатність до переходу в інші частини мови. Така сукупність є певною ієрархічною організацією слів: залежно від наявності (відсутності) визначальних категорійних якостей мовні факти – елементи поля – розташовуються в різних його зонах, що визначає структуру побудови поля в напрямі “центр ↔ периферія”.

О.В.Бондарко кваліфікує функціонально-семантичне поле як мовне угруповання, якому властиві певні риси [1: 204-223]. Однією з найважливіших його рис є особлива структура, де визначальну роль відіграють такі ознаки:

- а) членування “центр (ядро) – периферія”,
- б) поступові переходи між компонентами поля та іншими лінгвістичними угрупованнями, часткові перетини, “спільні сегменти”.

Можна окреслити особливості протиставлення “центр-периферія” функціонально-семантичного поля транспозиційності прислівників за ознаками:

1. Зосередження та максимальна концентрація специфічних ознак, що характеризують центр поля. Серед таких ознак – усталене й систематичне використання лексем як у функції прислівника, так і в значенні іншої частини мови як міжчастиномовних омонімів, що є результатом повної відприслівникової транспозиції.

Під ядром функціонально-семантичного поля транспозиційності прислівників розуміємо сукупність прислівників, які шляхом транспозиції утворили лексеми-омоніми у складі інших частин мови: *Думає, поклавши руки зверху* (Ргер) *голови: “Тепер моє вже зверху (Adv)!”* (О.С.Різниченко).

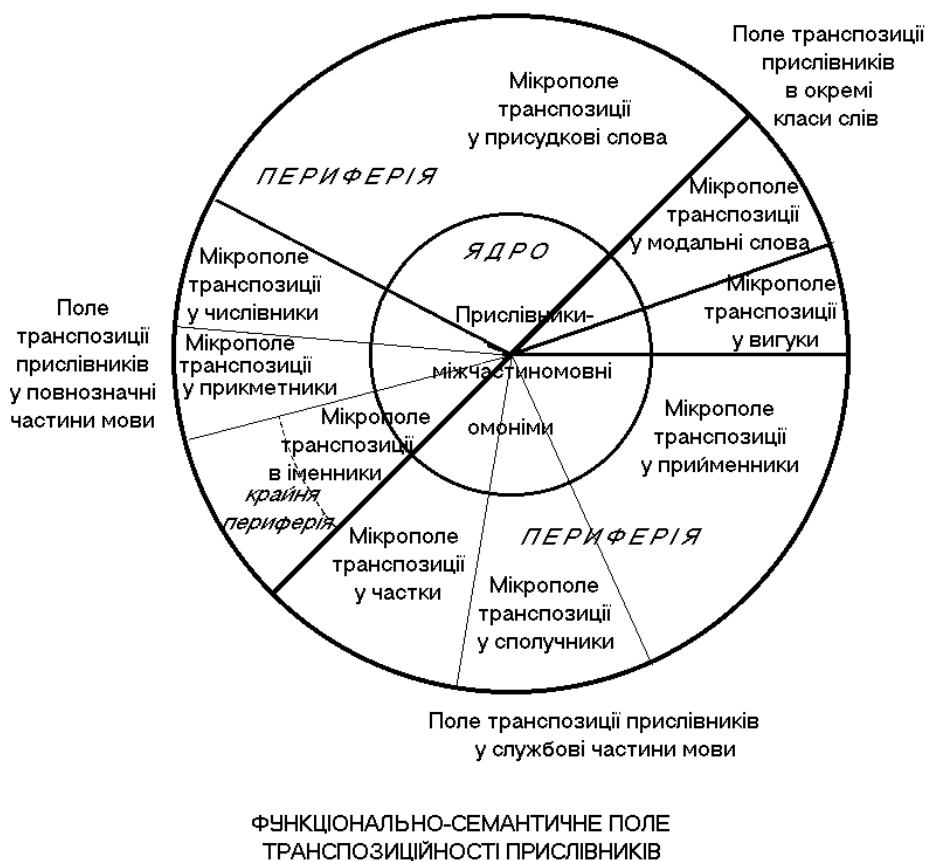
2. На периферії спостерігається розрізненість таких ознак (тобто транспозиційні процеси ще не завершилися). Тут наявна взаємодія не тільки однорідних, але й різнорідних елементів – граматичних та лексичних. Така взаємодія, за переконанням О.В.Бондарка, зумовлює вплив компонентів поля на парадигму “сусідньої” морфологічної категорії. Дослідник, зокрема, зазначає, що лінгвістичні одиниці, які функціонують як обставини, можуть проявляти “імперативну” силу синтагматичного впливу на граматичні форми дієслова-присудка – обумовлювати використання саме цієї, а не іншої форми, виключаючи вільний вибір. Мовознавець ілюструє ці твердження прикладами: після *Він довго... Він часто...* можливо вжити тільки *хворів*, а не *захворів*, але після *Він зненацька...* можливо вжити лише *захворів*, а не *хворів* [1: 209-211].

3. Однією з характерних особливостей функціонально-семантичного поля транспозиційності прислівників є доцентровий рух лексем: прислівники, відповідно до свого транспозиційного потенціалу, рухаються у напрямку до ядра поля. Хоча на синхронному зрізі мови не всі лексеми проходять три етапи транспозиції та утворюють міжчастиномовні омоніми.

4. Функціонально-семантичне поле транспозиційності прислівників має неоднорідну структуру, яку можна зобразити у вигляді горизонтального та вертикального перетинів:

1) по горизонталі у вигляді секторів поля розташовані мікрополя прислівників, здатних до транспозиції;

2) по вертикалі за допомогою концентричних кіл визначається повнота реалізації транспозиційного потенціалу прислівників, завершеність транспозиції – це ядро та периферія поля.

Сукупність лексем, що активно реалізують свій транспозиційний потенціал (здатні втрачати прислівникові ознаки та набувати ознаки інших частин мови), є периферією функціонально-семантичного поля транспозиційності прислівників.

Поле транспозиційності прислівників утворює кілька зон – транспозиції у повнозначні частини мови, транспозиції у службові частини мови, транспозиції прислівників в окремі класи слів. Ці частини поля протиставляються одне одному, але кордони між ними іноді зникають через здатність тієї самої лексеми транспозиціонувати у різні класи слів (частини мови). Так прислівник *гірко* може вживатися і як присудкове слово, і як вигук: *Вона ревнула затаєно, гірко* (Adv), *з роками ті ревності затвердли, і хоч не так ятрили, але їх можна було хіба що спалити разом з Іриною* (Ю.М.Мушкетик); *Я знаю про принади світу, вони спокушають, і іноді стає образливо — піти й не відчутти їх, це гірко* (Inst), *а обміняти на них душу*

страшно (Ю.М.Мушкетик); *Мені було так гірко* (Inst), *так образливо, що я аж застогнав* (Ю.М.Мушкетик); *Весілля... Всі дружно гукають: – Гірко* (Ins)!.. *Гірко* (Ins)!.. (М.Д.Руденко).

Поле транспозиційності прислівників у службові частини мови за лексичним складом досить містке. Воно зосереджує такі мікрополя: мікрополе транспозиції у прийменники, мікрополе транспозиції у сполучники, мікрополе транспозиції у частки. *Навколо* (Adv) *зібралось чимало цікавих – хто сидів на моріжку, а хто, зупершись на воза, попихував люлькою* (М.Я.Олійник) – *Навколо* (Prep) *нього гуртувалось передове громадянство, що не хотіло католичитись, не хотіло скорятися польським гнобителям* (С.П.Плачинда); *Доки* (Adv) *нас по задвірках ганятимуть* (Ю.М.Мушкетик) – *Але доки* (Con) *в Київському магістраті довго й нудно оформляли дарчу... – на Січ помчали гінці з його сотні й сповістили, що “Дзідзієвські піднесли гарбуза Самійлові” і він повертає на Січ* (С.П.Плачинда); *Просто* (Adv) *і гордо відкинута голівка, рівна постава, чітка і ніжна лінія талії, – немов Ліля тільки й народилася для отаких рожевих вечорів* (Ю.М.Мушкетик) – *Тут ми просто* (Part) *прогулюємо пари* (А.Дністровий).

Поле транспозиційності прислівників у повнозначні частини мови складається з таких мікрополів: мікрополе транспозиції в іменники, мікрополе транспозиції у прикметники, мікрополе транспозиції у числівники. *Він ішов далі* (Adv), *але думка його ще довго лишалася там, біля апарата* (Ю.М.Мушкетик) – *Що, читачу, чекаєш далі* (N)? *Отож. Всі читачі однакові – кождий хоче знати, а що там далі* (Inst) *і чим це все си скінчило?* (Р.В.Кухарук), *Людам справді гіршало. А вони чекали того “далі”* (N) (Ю.М.Мушкетик); *Вони нібито* (Adv) *зробили страшенно багато, але насправді – мізерно мало* (Ю.М.Мушкетик) – *Біжу на Прут. Там на мене має чекати Юрко Хмаровий – мій нібито* (A) *друг* (Р.В.Кухарук); *Солодкий відпочинок після бою! Всі злигодні сеньйор ділив зі мною: У мандрах натерпівся я немало* (Adv), *Та іншого життя я не хотів!* (Гриць Гайовий) – *Довелося затратити немало* (Num) *часу, щоб розказати про відважну французенку* (М.Я.Олійник).

Поле транспозиційності прислівників в окремі класи слів містить мікрополе транспозиції у вигуки, мікрополе транспозиції у модальні слова та мікрополе транспозиції у присудкові слова. – *Не треба так хвилюватися, – заспокоїв той, голублячи дочку. – Вчинила ти правильно* (Adv) (М.Я.Олійник) – *Правильно* (Ins)! – *схопився з місця Ісая* (С.П.Плачинда); *Брат Ізоген довів так безперечно* (Adv) *потребу жертви, що і сам я мусив схилити голову* (Лєся Українка) – *Рюрик з Христиною люди, безперечно* (Mod), *чутливі, проте геть позбавлені цих комплексів* (Марина Гримич); *Ми чудуємося власним відкриттям, охкаємо й охкаємо біля нової форми кузова автомобіля, а там мільйони літ стоїть у болоті качалочка й висить на гілці жолудь, просто й ніжно* (Adv) *окреслений довершеною рукою природи* (Ю.М.Мушкетик) – *А душа – це ніжно* (Inst) *і світло. Як у кого? Звичайно* (Inst) (Р.В.Кухарук).

Каузальні випадки транспозиції становлять крайню периферію мікрополя транспозиції прислівників в іменник, оскільки випадкове вживання у функції іншої частини мови не завжди свідчить про активність потенціалу прислівника до транспозиції: *Ще вчора домовилися вони з Лілею: складуть **завтра** (Adv) останній екзамен і прийдуть сюди* (Ю.М.Мушкетик) – *Ваше “**завтра**”(N) мені не подобається; Моє омріяне **завтра** (N) – сьогодні!* [із телереклами у метрополітені]; *Звідси видно все місто. **Щедро** (Adv) залите сонцем, закучерявлене садами, воно ніби дихає одними велетенськими грудьми* (Ю.М.Мушкетик) – *Щедра українська земля, щедра українська душа, щедра українська господиня, майонез “**Щедро**” (N) – українська щедрість* [реклама на телеканалі 1+1].

Прислівники, що не виявляють транспозиційного потенціалу, залишаються поза межами поля.

*Аж ось **безоглядно** (Adv) й **сміливо** (Adv) зголосився показати туркам, що козацька сила не вмерла, молодий київський сотник Самійло Кішка* (С.П.Плачинда). *Невже ви думаєте, що тут за нами з неба на вертольотах “Медікоптер” **пильно** (Adv) слідкує рятівна служба, яка **скоро** (Adv) **благополучно** (Adv) нас **звідсіля** (Adv) визволить? – **іронічно** (Adv) спитав Рюрик і запропонував: – Треба діяти* (Марина Гримич). Для слів *безоглядно, сміливо, пильно, звідсіля, іронічно* названі вище ознаки функціонально-семантичного поля транспозиційності прислівників є інваріантними, тому такі лексеми перебувають за межами поля.

Прислівник *благополучно* має потенціал до втрати непроцесуальної ознаки та набуття процесуальності – за певних умов може виконувати присудкові функції, тому й належить до периферійної зони: – *Як закінчилася командировка у “гарячу точку”? – **Благополучно** (Inst). Так і слово *пізно* набуває відтінку процесуальності: *Ляля надто **пізно** (Adv) це зрозуміла. Надто **пізно** (Inst)* (Марина Гримич).*

Периферійний прислівник *ніколи* транспозиціонує з розряду повнозначних частин мови у вигуки: *Вони **ніколи** (Adv) не ховалися своїми думками по темних кутках* (Ю.М.Мушкетик); – *Ой, **ніколи** (Ins)! Я накладу на себе руки, але цього не буде!* (С.П.Плачинда).

До ядра функціонально-семантичного поля транспозиційності прислівників слід віднести омоніми *браво*: *Козак в сідлі сидів так **браво** (Adv), що стали всі кричати “**браво**” (Ins)* (О.С.Різниченко).

Уся система частин мови розвивається, за словами Р.М.Гайсиної [2: 31], по лінії посилення їх формальної, функціональної та семантичної дифузності. Відповідно, зближуючись у напрямку від периферії до центра функціонально-семантичного поля транспозиційності прислівники втрачають частину свого значення, що спричинює їх напівповнозначність чи неповнозначність. А враховуючи те, що неповнозначність у мові (як зазначає О.І.Леута [4: 42]) може бути не лише лексичною, а й функціональною, то можна говорити про появу нового лексичного і категоріального значення, що веде до транспозиції прислівника в іншу частину мови, та появу міжчастиномовних омонімів.

Отже, асиметрія функціонально-семантичного поля транспозиційності прислівників знаходить вияв у виділенні ядра поля – прислівників, які шляхом транспозиції утворили лексеми-омоніми у складі інших частин мови. Периферію поля становить сукупність лексем, що активно реалізують свій транспозиційний потенціал. Крайньою периферією функціонально-семантичного поля транспозиційності прислівників є випадки каузальної транспозиції прислівників.

Література:

1. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. – Л.: Наука, 1976. – 255 с.
2. Гайсина Р.М. Становление частеречных образцов и словообразование // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках / Тезисы II респ. конф. – Ч. 1. – Гродно, 1987. – С. 29-31.
3. Гак В.Г. Языковые преобразования. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 768 с.
4. Леута О.І. Поле дієслівних речень як лінгвістичний конструкт // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / Відп. редактор А.П.Грищенко. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2006. – Випуск 2. – С.31-43.
5. Никитевич В.М. Основы номинативной деривации. – Минск, – 1985 – 157 с.
6. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. I-XI.

Я.М. Степаненко

ЛІВОБІЧНО-ПРЕДИКАТНО-ПРАВОБІЧНІ ВІДНОШЕННЯ В ІЄРАРХІЗОВАНІЙ СТРУКТУРІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

У сучасному мовознавстві утрадиційнився підхід згідно з яким речення розглядається як багаторівнева одиниця мови. Щодо кількості й наповнюваності рівнів, ієрархічних відношень, які встановлюються між ними, існують різні точки зору. Так, І.П. Распопов говорить про два рівні опису структури речення: 1) конструктивно-синтаксичний і 2) комунікативно-синтаксичний [13], тоді як Л. Теньєр аналізує п'ять рівнів: 1) семантичний, 2) категоріальний, 3) структурний, 4) функціональний, 5) лінійний [15]. Фр. Данеш у реченні виокремлює три рівні: 1) семантичний, 2) синтаксичний, 3) комунікативний [6]. Про три репрезентовані рівні речення йдеться в працях А.П. Загнітка, зокрема, про 1) денотативний, 2) логічний, 3) семантико-мовний [7,270]. Аналогічну точку зору обстоює Й.Ф. Андерш. Він розрізняє 1) денотативний, 2) логіко-семантичний і 3) мовно-семантичний рівень, зауважуючи, що всі вони реалізують об'єктивно-смісловий зміст речення й перебувають між собою в суворо визначених ієрархічних відношеннях [1,13-14]. Денотативний рівень є ієрархічно найнижчий і безпосередньо пов'язаний із реальними ситуаціями, структура яких ідентифікується на основі логічного аналізу. Він виступає базою для логіко-семантичного рівня, призначення якого – розкривати семантику, що є результатом логічного аналізу відображення у свідомості